
L'EXILI A CATALUNYA AL SEGLE XX¹

MERCÈ MORALES MONTOYA
Societat Catalana d'Estudis Històrics

RESUM

L'exili és un fenomen atemporal i global que al segle XX adquireix unes proporcions humanes i territorials extraordinàries i esdevé un dels trets distintius del segle. A Catalunya, l'exili polític de la dictadura de Primo de Rivera, sindicalista i nacionalista, va ser minoritari, però representatiu de la via insurreccional armada a la qual varen optar altres grups del moviment obrer i del nacionalisme radical arreu del planeta. Els exilis de la Guerra Civil (1936 i 1939) varen respondre a l'amenaça repressiva d'ambdós bàndols. En conseqüència, va afectar tots els segments socials i totes les filiacions polítiques. L'exili del 1939, el més gran pel volum de persones exiliades, va anunciar el destí de tants altres exiliats de la Segona Guerra Mundial. Per a la majoria dels exiliats catalans a França i el nord d'Àfrica —també la República Dominicana— significaria viure sota una repressió ferotge de la qual havien intentat fugir pels Pirineus.

PARAULES CLAU

Exili, Guerra Civil, Guerra Mundial, repressió, conceptes.

Exile in Catalonia in the 20th century

ABSTRACT

Exile is a timeless and global phenomenon that in the 20th century took on extraordinary human and territorial proportions, becoming one of the century's distinctive traits. In Catalonia, the trade unionist and nationalist political exile from Primo de Rivera's dictatorship, was minority, but representative of the armed insurrectional path taken by other groups from the workers' movement and militant nationalist sector around the planet. Exiles from the Civil War (1936 and 1939) responded to the repressive threat from both sides. As a result, it affected all social segments and all political affiliations. The exile of 1939, the largest in the number of

1. Conferència realitzada el 17 de desembre de 2008.

people exiled, preceded the fate of so many other exiles of the Second World War. For the majority of Catalan exiles to France and North Africa, as well as the Dominican Republic, it would mean living under a fierce repression from which they had tried to escape via the Pyrenees.

KEY WORDS

Exile, Civil War, World War, repression, concepts.

Al llarg del curs que ha organitzat la Societat Catalana d'Estudis Històrics sobre exilis i expulsions a Catalunya s'ha posat de manifest com l'exili és un fenomen atemporal i global. Al segle XX, el fenomen adquireix unes dimensions humanes i territorials extraordinàries. Les dues guerres mundials, la Revolució Russa, l'imperialisme japonès, les colonitzacions i descolonitzacions a l'Àfrica i Àsia, la separació de Pakistan de l'Índia, la Revolució Xinesa, l'expatriació del poble kurd, els conflictes armats a diferents territoris africans i asiàtics; els provocats pel conflicte araboisraelià o els de la darrera guerra al continent europeu a l'ex-Iugoslàvia; la repressió a l'Amèrica Llatina... la llista acabaria sent incompleta. Les dimensions del fenomen han estat tan àmplies que l'exili ha de ser considerat com un dels trets que defineixen el món contemporani. En aquest sentit, la fotografia i el cinema han contribuït, posant imatge i veu en temps real, a construir un potent imaginari. Però, abans d'explicar els fets més rellevants de l'exili a Catalunya al segle XX, voldria fer algunes consideracions prèvies, d'una manera molt sintètica, sobre el concepte de *exili* i alguns termes relacionats.

VOCABLES, CONCEPTES I DEFINICIONS

Un fenomen de casuístiques i tipologies tan variades havia de generar un vocabulari específic. Un bon exercici per entendre l'exili i la seva pluralitat és conèixer i identificar aquests conceptes i definicions correctament. La historiografia ja fa temps que ha començat a deixar enrere la paraula *exili*, en singular, per la de *exilis*, en un intent d'ajustar-se a aquesta pluralitat. Tanmateix, encara existeix un cert confusionisme en la literatura historiogràfica i periodística sobre alguns conceptes afins.

La definició que ens proporcionen els diccionaris de llengua catalana i espanyola sobre l'exili és similar: expatriació forçosa d'un individu o col·lectivitat per motius generalment polítics. Dita definició presenta similituds amb

uns altres dos conceptes, els de *emigració* i *èxode*. Al nostre país fem una distinció clara entre *exili* i *emigració*, vocable que utilitzem per definir una expatriació, sigui d'àmbit local o estatal, d'origen exclusivament econòmic. Però aquesta diferenciació no és similar en altres països, els quals només utilitzen un vocable, *exili* o *emigració*, per definir totes dues situacions. En aquest cas, és obligat matisar si estem parlant d'un exili o emigració política o d'un exili o emigració econòmica.

Pel que fa a l'aplicació del concepte *èxode*, el qual s'ha emprat en ocasions per definir l'exili polític de la Guerra Civil espanyola, tindria altres connotacions. L'èxode és una expatriació col·lectiva de grans dimensions que afecta tot un poble, ètnia o nació. L'èxode presenta, doncs, més similituds amb el concepte d'expulsió pel seu sentit de totalitat, que no pas amb el d'exili tal com ho entenem. Per tant, en el cas de l'exili polític del 1939, només podria qualificar-se com a èxode si «tots» el fidels a la República haguessin marxat del país.

Altres conceptes relacionats amb l'exili són *deportació*, *desterrament*, *confinament*, *internament* i *ostracisme*. La llista encara podria ser més extensa. Tots fan referència a l'exili en el sentit de desplaçament, però identifiquen situacions distintes que no sempre passen pel creuament d'una frontera estatal. La deportació, per exemple, és una expatriació forçada de l'estat on es resideix a un altre i on l'individu o el col·lectiu són obligats a viure sota un règim presidiari (camps de concentració, per exemple). A diferència de la deportació, l'internament té lloc al mateix estat en el qual es resideix, però, com en aquell, s'obliga l'individu o col·lectivitat a viure també sota un règim presidiari. Seria el cas dels guetos, dels camps d'acollida francesos, dels camps de treball forçat i dels camps de concentració.

El confinament, com la seva paraula indica, obliga una persona o col·lectivitat a viure dins els confins o límits d'un terme municipal de l'estat en el qual resideix, límits que no pot traspassar, però en els quals pot viure amb una certa llibertat de moviments (en una vila, per exemple). El cas més extrem seria aquell en el qual s'obliga l'individu a romandre dins una casa o finca. En aquesta situació, la barrera amb l'internament seria difusa. El desterrament sempre és fruit d'una sentència judicial, motiu pel qual, s'assenyala el període de temps durant el qual l'individu ha de viure fora del seu lloc de residència i la distància a la qual ha de mantenir-se allunyat. En alguns casos, també pot imposar-li un destí concret, però sempre dins els territoris de l'estat en el qual resideix o està nacionalitat (les illes i les colònies, per exem-

ple, foren destins habituals, però no d'una manera exclusiva). La duresa de la sentència i el control policial que s'exerceixi sobre el condemnat determinarà el grau de llibertat d'aquest i, per tant, si la seva situació és més similar a les característiques d'un internament o d'un confinament.

L'ostracisme, si som fidels a l'accepció grega del terme, té sempre motivacions de caire polític. L'individu abandona la polis d'una manera voluntària i pot instal·lar-se allà on decideixi. En aquest sentit, és important diferenciar entre *exili forçat* i *exili voluntari*. El primer és extern a la voluntat de l'individu o el col·lectiu, bé com a resultat d'una decisió que se li imposa o per temor a perdre la llibertat i/o la vida. Mentre que l'exili voluntari és el resultat d'una decisió personal, bé per la impossibilitat de conviure amb una nova situació o com una via de protesta contra aquella. L'exili voluntari participa d'algunes característiques de l'ostracisme i del conegut com *exili interior*, actitud inhibidora adoptada davant una realitat política que es desaprova, però dins la qual es viu. Pertany aquest darrer, doncs, a un territori ideal, sense cap altre quilòmetratge que el de la consciència.

És convenient també diferenciar entre els conceptes que s'utilitzen per definir les persones i col·lectius expatriats. *Exiliat* és un terme general amb el qual es qualifica tot aquell que s'ha vist obligat a marxar del seu lloc de residència per qüestions d'ordre preferentment polític, mentre que l'emigrant, com hem vist, ho fa impulsat per motius de caire econòmic. El terme *emigrat* podria utilitzar-se com un sinònim de *exiliat*, tot i que pot presentar certs dubtes sobre l'origen (polític o econòmic) de la seva expatriació.

Dins el món de l'exili polític, trobem alhora altres vocables que reflecteixen situacions diferents per a l'individu o el col·lectiu, com serien *refugiat* i *apàtrida*. Un refugiat polític és aquell al qual l'estat a on s'ha exiliat ha reconegut uns drets jurídics i, per tant, pot viure al país en llibertat, a l'empara de la seva Administració i sense la possibilitat de ser extradit. En aquest cas, com veurem, els exiliats polítics del 1939 a França no varen tenir l'estatus de refugiats fins a l'any 1945. Un apàtrida és com es defineix l'individu mancat de nacionalitat, aquell al qual el sistema judicial de l'estat on va néixer no reconeix com un dels seus ciutadans i tampoc no ha aconseguit que cap altre estat li proporcionï una altra nacionalitat. Una bona part dels exiliats polítics del 1939 viurien una situació similar. A França, per exemple, com no tenien l'estatus de refugiat ni tan sols, la gran majoria, el permís de residència o de treball al país, varen quedar en una situació de desprotecció notable. Eren estrangers indocumentats als quals s'havia donat asil. Després d'aquestes breus

puntualitzacions semàntiques, de límits a vegades confusos, parlem ara de l'exili català al segle XX.

ELS EXILIS DE LA DICTADURA DE PRIMO DE RIVERA

Des dels exilis de les guerres carlines fins als de la Guerra Civil no disposem de gaires estudis detallats i cap que els compregui d'una manera sistemàtica.² Durant aquest període, no es va produir cap conflicte bèl·lic similar, per tant, els exilis d'aquest període no responen a la tipologia dels *exilis de guerra*. Tanmateix, varen ser temps d'una violència extraordinària.³ La suspensió de les garanties constitucionals i les declaracions d'estat de guerra varen esdevenir habituals.⁴ Les expatriacions serien múltiples, motivades en bona part per la conflictivitat laboral. Les vagues, la repressió governativa i de la patronal, els atemptats terroristes, els assassinats d'obrers i patrons, les penes de mort, farien vàlida l'expressió de Hollywood «els violents anys vint», que, a Catalunya, fariem retrocedir uns quants anys enrere i allargaríem a la Guerra Civil. Les causes d'aquests exilis, però, no responien d'una manera exclusiva als conflictes sindicals. En el context polític, el perfil de l'exiliat s'ha d'ampliar al dels republicans de diversa filiació política i als nacionalistes radicals. D'altra banda, hauríem d'incorporar un altre exili, el militar, protagonitzat pels joves que es negaren a allistar-se i varen desertar de l'exèrcit a la Guerra del Marroc.

Els protagonistes de l'exili polític català de la Restauració varen ser, doncs, principalment, afiliats a la sindical Confederació Nacional del Treball (CNT); en menor grau, socialistes, menys implicats en l'acció terrorista; nacionalistes radicals i republicans. A hores d'ara no es pot aportar una xifra global sobre el volum d'aquests exilis, i la investigació es complica per la

2. Juan B. Vilar ha fet una primera aproximació sistemàtica sobre l'exili contemporani espanyol. Vegeu Juan B. VILAR (2006), *La España del exilio: Las emigraciones políticas españolas en los siglos XIX y XX*, Madrid, Síntesis.

3. Sobre terrorisme i violència social a Catalunya, vegeu Albert BALCELLS (2001), *Violència social i poder polític: Sis estudis històrics sobre la Catalunya contemporània*, Barcelona, Pòrtic.

4. Vegeu-ne una llista detallada a Eduardo GONZÁLEZ CALLEJA (2006), «El ejército y el orden público durante la Restauración. Cronología de la suspensión de garantías constitucionales y declaración del estado de guerra en Cataluña (1875-1931)», a Jordi CASASSAS *et al.*, *Els fets del Cu-Cut!, cent anys després*, Barcelona, Centre d'Història Contemporània de Catalunya, p. 105-111.

identificació que de l'emigrat és fa al punt d'arribada, sovint sota l'epígraf d'emigrant econòmic, la causa principal dels desplaçaments de població durant aquests anys. Per aquest motiu, podem trobar en alguns estudis sobre emigració econòmica referències a aquests exiliats polítics, i també d'altres sobre un fenomen no menys interessant com eren les actituds polítiques i la politització d'aquesta emigració.⁵ Pel que fa als llocs de destí de l'exili polític serien preferentment França i alguns països americans, com l'Argentina.

Amb l'arribada de la dictadura de Miguel Primo de Rivera, l'adscripció política de l'exiliat no presenta variacions, anarquistes, republicans i, en el cas català, adquiriria especial transcendència el del nacionalisme radical. En aquesta ocasió, l'exili es va concentrar gairebé d'una manera exclusiva a França, sobretot, a la regió del Midi, a grans ciutats com París i Lió i, també, en alguns casos, a Alger. L'opció del lloc escollit responia a més raons que les geogràfiques. Entre el 1924 i el 1926 el nou Govern d'esquerres francès va tolerar —sense deixar d'exercir una intensa vigilància— activitats conspiratives protagonitzades per grups d'origen ben divers, des dels russos blancs, ucraïnesos, armenis, hindús, polonesos, fins als antifeixistes italians. Altres llocs de destí dels exiliats de la dictadura varen ser Bèlgica, la Unió Soviètica, Argentina i Cuba.

Pel que fa al nombre d'exiliats de la dictadura, es fa difícil determinar una xifra. Com he comentat, sovint es confon amb la figura de l'emigrant econòmic. En aquells dies, el nombre d'individus que travessaven els Pirineus o arribaven als ports francesos per treballar al país era creixent. L'any 1921, per exemple, residien 255.000 espanyols a França, deu anys més tard eren 322.000, la major part establerts al departament dels Pirineus orientals, i uns cinquanta mil a París.

La CNT va proporcionar un bon nombre dels exiliats de la dictadura. Des del 1917 —amb l'intent frustrat de canvi polític de l'agost— havien arribat a França grups de sindicalistes catalans, el nombre dels quals aniria en augment d'una manera paral·lela a l'increment de la violència experimentada al país entre aquella data i el 1923. Amb el cop d'estat de Primo de Rivera, es va produir una altra onada. En el cas del nacionalisme català, trobem un primer nucli actiu a París entre els anys 1904 i 1906. Es va reunir a l'entorn del Comitè

5. Un dels estudis més interessants sobre la politització de l'emigració durant la Restauració, en aquest cas, a l'Argentina, és el d'Àngel DUARTE (1998), *La República del emigrante: La cultura política de los emigrantes españoles en Argentina (1875-1919)*, Lleida, Milenio.

Republicà, vinculat a la francmaçoneria, en especial, a la Lliga Francesa dels Drets de l'Home, organisme creat amb motiu del cas Dreyfus, que s'expansionaria arreu d'Europa. Més tard, en el marc de la Primera Guerra Mundial, tornem a trobar nuclis activistes a França en la campanya de reclutament per a la constitució d'un batalló de voluntaris catalans a l'Exèrcit francès.⁶ Amb l'arribada de la dictadura, el setembre del 1923, l'exili nacionalista, encapçalat per Estat Català, va aportar un altre contingent d'emigrats a França. En el cas de Francesc Macià, que ja s'havia exiliat a França abans de la dictadura, l'exili fou la via d'escapament a l'ordre de detenció que, a mitjan octubre del 1923, el governador civil de Lleida va ordenar contra ell.

A França, la colònia nacionalista estava integrada, a més d'alguns polítics i intel·lectuals, per joves desertors del servei militar al Marroc; per excombatents catalans de la Primera Guerra Mundial, i per emigrants econòmics, una bona part menestrals i obrers especialitzats poc disposats a tornar a Catalunya. A París també conspiraven líders sindicals com Àngel Pestaña i Eusebio Carbó, nacionalistes bascos, i intel·lectuals com Miguel de Unamuno i Vicente Blasco Ibáñez, dos dels exiliats més famosos de la dictadura de Primo de Rivera. Com he esmentat, la capital francesa era en aquella hora la pàtria dels refugiats polítics d'arreu d'Europa com ho seria Londres durant la Segona Guerra Mundial. París era la ciutat de les avantguardes artístiques, però també la capital de les conspiracions. Perpinyà esdevindria un altre centre de resistència a la dictadura. A la capital dels Pirineus orientals, el nacionalisme radical va concentrar altres grups que intentaven captar per a la causa independentista residents catalans a la ciutat i a altres poblacions properes a la frontera.

Independentistes i alguns anarquistes varen optar per la via insurreccional. A l'exili, el pla més conegut és el dels fets de Prats de Molló,⁷ a Catalunya,

6. Vegeu D. MARTÍNEZ I FIOI (1991), *Els «voluntaris catalans» a la Gran Guerra (1914-1918)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Albert BALCELLS (1986), «Los voluntarios catalanes en la Gran Guerra (1914-1918)», *Historia* 16, núm. 121 (maig), p. 51-62.

7. Sobre els fets de Prats de Molló s'ha publicat recentment una obra que aporta noves informacions. Vegeu Giovanni CATTINI (2009), *El gran complot: Qui va traïr Macià?*, Barcelona, Ara Llibres. Entre les publicacions contemporànies als fets i que comprenen altres aspectes de l'exili de la dictadura, vegeu A. PERUCHO (1930), *Catalunya sota la dictadura*, Barcelona, Proa; Francesc MADRID (1930), *Els exiliats de la dictadura: Reportatge i testimonis*, Barcelona, Antoni López Llibreter; Ramon XURIGUERA (1930), *Els exiliats acusen*, Badalona, Proa; Josep CARNER-RIBALTA (1931), *Francesc Macià: El seu*

el del Garraf.⁸ L'acció armada responia al *modus operandi* de l'independen-tisme irlandès i, de la mateixa manera que aquell, el català es finançava a través de les aportacions d'alguns nuclis de catalans residents a Amèrica, de manera similar a les organitzacions d'emigrats irlandesos als Estats Units. Les activitats dels conspiradors, però, no varen passar desapercebudes. Els informes dels diplomàtics espanyols ja afirmaven l'octubre de 1924 que Estat Català havia optat plenament per la via insurreccional; que repartia abonaments per a l'allistament de voluntaris; que cercava finançament, i que impartia instrucció militar, entre d'altres. El Govern espanyol va demanar al francès una repressió més enèrgica contra els ciutadans espanyols exiliats a França, que passava pel seu allunyament de la frontera i pel seu desarmament. Les lleis franceses sobre els refugiats es varen anar endurint, alhora que agents procedents d'Espanya operaven oficiosament al país veí. Veurem com la mateixa situació, l'enduriment de les lleis i l'actuació i col·laboració policial, es va reproduir a l'exili del 1939.

El complot va ser desactivat l'1 de novembre de 1926, quan l'expedició armada catalana estava a punt de creuar la frontera. Els membres dels escamots detinguts eren en la seva majoria joves obrers i una minoria d'estudiants. El cinquanta per cent provenien de Barcelona i una quarta part de Girona, la resta de Lleida, Tarragona, Osca, Navarra i les Illes Balears. Una bona part havien emigrat a França, bé per motivacions econòmiques, bé per eludir les obligacions militars, sobretot, després de l'agreujament del problema marroquí. Es va detenir 115 persones, 94 catalanes, 18 italianes i 3 armènies, i es va processar 15 catalans i 2 italians. La sentència va ser benèvola. Macià va ser condem-

cas personal en el moviment patriòtic de Catalunya, Barcelona, L'Arc de Berà; VIBRANT (pseudònim de Daniel Cardona) (1933), *Res de nou al Pirineu*, Barcelona, Nosaltres Sols. Altres obres publicades durant la dictadura franquista són *Macià: La seva actuació a l'estranger* (1952), Mèxic, Xaloc (notes de Ramon Fabregat i presentació de Josep Carner Ribalta); M. VIUSA (1968), *Francesc Macià, president de Catalunya*, París, Associació Catalonia; Josep CARNER-RIBALTA (1972), *De Balaguer a Nova York passant per Moscou i Prats de Molló*, París, Edicions Catalanes de París. Les primeres obres publicades a Catalunya sobre els fets foren E. JARDÍ (1977), *Francesc Macià: El camí de la llibertat (1905-1931)*, Barcelona, Aymà; Joan B. CULLA I CLARA (1977), *El catalanisme d'esquerra*, Barcelona, Curial. Posteriorment, els articles, capítols de llibre, ponències i comunicacions han estat múltiples. Destaquen, entre d'altres, Enric UCELAY DA CAL (1990), «Les opcions polítiques bàsiques de l'oposició a la Dictadura, 1923-1931», a R. AMIGÓ, J. TOUS i E. UCELAY DA CAL, *Evarist Fàbregas i el seu temps*, Reus, Centre de Lectura de Reus, p. 43-85.

8. Sobre l'intent insurreccional del Garraf, vegeu Joan CREXELL I PLAYÀ (1988), *El complot de Garraf*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

nat a dos mesos de presó i cent francs de multa, i la resta a la meitat de la pena. Complida la condemna, el Govern francès el va expulsar del país el 23 de gener de 1927. La insurrecció va fracassar, però Macià va extreure un gran rèdit polític, esdevenint un símbol de la lluita per la llibertat nacional.

L'exili de la dictadura primoriverista finalitzaria el 1930. Ara, els exiliats serien uns altres. El mateix Primo de Rivera que va exiliar-se aquell any a França, on va morir, i l'abril del 1931, el d'Alfons XIII i la família reial. Al mateix temps, Macià esdevenia el primer president de la Generalitat contemporània.

ELS EXILIS DE LA GUERRA CIVIL

L'exili del 1936

L'esclat de la Guerra Civil va comportar una repressió sistemàtica, accentuada en els primers mesos del conflicte, sobre els sectors conservadors. A Catalunya va afectar dirigents i afiliats de partits de dreta i ultradreta, així com aquelles persones considerades afins, des de la Lliga, la Confederación Española de Derechas Autónomas (CEDA), passant pels carlins, alfonsins i falangistes. La patronal i l'estament religiós també es posarien en el punt de mira i serien perseguits amb especial intensitat. Les vies de sortida per fugir de la repressió desfermada al país varen ser diverses. Per als que aquell juliol del 1936 es trobaven estiuellant al Pirineu català, el pas a França fou fàcil i immediat. D'altres varen traslladar-se amb els seus automòbils o en tren cap el Pertús o Portbou, una solució arriscada a causa dels controls dels milicians. El gruix, però, d'aquest exili va marxar del país camuflat en els vaixells que havien destinat els governs d'Itàlia i Alemanya al port de Barcelona per repatriar els seus ciutadans amb destí a Gènova, o en els del Govern francès amb final de parada a Marsella. Els destins principals serien, doncs, la Itàlia de Mussolini i la França de Léon Blum, però també Suïssa, Bèlgica i Gran Bretanya.

Pel que fa al volum de l'exili del 1936 disposem d'algunes xifres reveladores.⁹ Les que tenim més a l'abast han estat les d'aquells que varen fugir en

9. Sobre l'exili del 1936, vegeu Albert MANENT (1999), *De 1936 a 1975: Estudis sobre la Guerra Civil i el franquisme*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Ruben DOLL-PETIT (2003), *Els «catalans de Gènova»: Història de l'èxode i de l'adhesió d'una classe dirigent en temps de guerra*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat; Ruben DOLL-PETIT (2006), «L'exili oblidat dels "catalans de Gènova" l'any 1936», a Enric PUJOL (coord.), *L'exili català del 1936-1939: Noves aportacions*, Girona, Cercle

vaixell. Fins al 21 de novembre de 1936 varen arribar a Gènova un total de 15.372 persones, de les quals 2.576 eren de nacionalitat espanyola. A Marsella, arribarien, entre el juliol de 1936 i el febrer de 1938, 6.630 ciutadans espanyols. Tot plegat sumarien 9.200 refugiats, dels quals tenim constància documentada, i s'estableixen en un quaranta per cent, uns quatre mil, els d'origen català. A més dels que varen fugir en cotxe o en tren, no quantificats, també s'hi haurien d'afegir aquells que varen marxar en vaixells de diferent bandera, i aquells que, amb passaports estrangers falsos, arribarien a Itàlia i a França sense deixar constància de la seva veritable nacionalitat.

Per facilitar la marxa d'aquests exiliats del país, alguns homes de la Generalitat de Catalunya varen acomplir un paper de primer ordre. Consellers com Josep Maria Espanya¹⁰ (Governació) i Ventura Gassol (Cultura) facilitarien la fugida de nombroses persones cap a França o Itàlia. Ells mateixos haurien d'exiliar-se abans de l'octubre d'aquell any —un altre exili del 1936 el protagonitzarien els republicans i alguns sectors independentistes, que abandonaren el país en *missió especial*, o sota la cobertura de càrrecs diplomàtics. Des de la Generalitat s'expedirien visats i salconduits a polítics, militars, religiosos, alts funcionaris, industrials, fabricants, periodistes, entre d'altres. Així mateix, els consolats de diferent bandera donarien asil i refugi als perseguits, en alguns casos, durant mesos, i expedirien també passaports estrangers falsos per facilitar-los la sortida.

El capítol més important d'exiliats del 1936 el va constituir l'estament religiós.¹¹ Més de dues mil persones varen ser evacuades en vaixell a França, tan-

d'Estudis Històrics i Socials de Girona. Pel que fa a l'exili d'àmbit estatal, Javier Rubio s'hi apropa en la seva obra genèrica sobre l'exili de la Guerra Civil a Javier RUBIO (1977), *La emigración de la Guerra Civil de 1936-1939*, vol I, Madrid, Librería Editorial San Martín. Les més recents són les de Julio MARTÍN CASAS i Pedro CARVAJAL URQUIJO (2002), *El exilio español (1936-1939)*, Barcelona, Planeta; Francisco CAUDET (2005), *El exilio republicano de 1939*, Madrid, Cátedra; Milagrosa ROMERO SAMPER (2005), *El exilio republicano*, Madrid, Encuentro, col·l. «La Oposición durante el Franquismo», núm. 3, p. 33-54. Entre els llibres de memòries, vegeu Ramon d'ABADAL I CALDERÓ (2001), *Dietari de guerra, exili i retorn (1936-1940)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

10. Sobre Josep Maria Espanya, vegeu Albert MANENT (1998), *Josep M. Espanya, conseller de la Mancomunitat i de la Generalitat de Catalunya*, Barcelona, Rafael Dalmau Editor.

11. Vegeu Albert MANENT i Josep MASSOT (1987), *La persecució religiosa de 1936 a Catalunya: Testimoniatges*, ed. a cura de Josep Massot i Muntaner, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

mateix, varen ser més afortunats que aquells que no varen poder sortir del país. En total, es calcula que varen morir a Catalunya uns dos mil cinc-cents religiosos, prop d'un trenta per cent de les morts violentes hagudes a la rereguarda, que s'han comptabilitzat en 8.352 persones.

Pel que fa a l'actitud política dels exiliats del 1936, seria diversa. Uns optarien per quedar-se a l'estranger i esperar el desenvolupament de la guerra. D'altres varen decidir tornar a l'Espanya nacional via Irun, Andalusia o Mallorca. A finals de l'estiu del 1936, per exemple, ja s'havien embarcat grups de joves disposats a allistar-se a l'exèrcit rebel, i havien retornat altres exiliats per instal·lar-s'hi. La ciutat de Sant Sebastià, per exemple, rebria tal quantitat de catalans, que se la coneixeria com «la ciutat dels catalans» o «la segona Barcelona».

Una part d'aquells exiliats que varen romandre a l'estranger varen donar fe de la seva adhesió al cop militar. Oferiments personals, professionals i donatius econòmics a favor dels sublevats, serien algunes de les manifestacions d'adhesió més contundents. Una de les més destacades va ser la proporcionada per dirigents de la Lliga. Francesc Cambó, Bertran i Musitu, Felip Rodés, entre d'altres, varen col·laborar activament des de l'exili amb el Govern de Burgos i el quarter general de Salamanca, a través de l'Oficina de Premsa i Propaganda, a París; del Servicio de Información de la Frontera del Noroeste (SINFE), un servei d'espionatge i contraespionatge que cercava informació sobre les activitats dels republicans; compra d'armes i apropaments diplomàtics, entre d'altres. Aquesta col·laboració a distància era ben acceptada pel Govern de Burgos, però no seria fins a la repatriació efectiva quan els militars entendrien que el suport era complet i honest.

Una bona part d'aquests exiliats es repatriarien, com he esmentat, durant la Guerra Civil; d'altres tornarien en finalitzar el conflicte, i d'altres decidrien no tornar, bé per voluntat pròpia, com Francesc Cambó, que s'establiria a Buenos Aires, o el comte de Güell, que romandria a França, o bé perquè rectificarien sobre el seu inicial suport a la rebel·lió i defensarien el retorn de la República, com és el cas de Felip de Solà i Cañizares, també de la Lliga. Dels que varen tornar alguns donarien suport decidit a la dictadura, d'altres apostarien pel retorn de la monarquia en la figura de Don Joan de Borbó, i d'altres s'inhibirien políticament.

L'exili del 1939

L'exili del 1939 ha estat el més important del segle XX a Catalunya, tant pel nombre de persones exiliades, 450.000, com per la descapitalització humana, que va deixar el país sense una bona part dels seus intel·lectuals, polítics, artistes, i professionals de tota mena: metges, advocats, mestres, entre d'altres. A diferència dels exilis de què he parlat, el del 1939 va ser més plural quant a classes socials i filiacions polítiques. Era l'exili dels derrotats d'una guerra.

En les memòries, els dietaris i la correspondència de l'època, hi ha dos temes recurrents: el caos de la retirada i l'acollida a França.¹² Tots coneixem les fotografies de l'època. Testimoni gràfic de primer ordre que ha posat imatge als rostres sense nom i al dramatisme d'aquella diàspora. I la primera pregunta que ens fem és per què no va existir un pla d'evacuació civil i militar que organitzés la sortida massiva de persones en direcció a la frontera i després de travessar-la. El cap del Govern de l'Estat, Juan Negrín, no va donar l'ordre d'evacuar el Govern i el Parlament català¹³ fins al 21 de gener de 1939 —la ciutat cauria el dia 26. La competència, en aquella hora, corresponia al Govern de l'Estat, establert a Barcelona des del novembre de 1937, el qual havia assumit l'ordre públic a la rereguarda i el control dels camins i la frontera.

Després de la caiguda del front de l'Ebre, Negrín va intentar cercar una solució a la previsible fugida de la població cap al nord. El desembre de 1938

12. Sobre aquesta qüestió, vegeu l'article de Michel CAMPRUBÍ (2005), «Constants thématiques et spécificités à travers les journaux et mémoires d'exil de 1939», a Jordi CANAL, Anne CHARLON i Phyrné PIGENET (ed.), *Les exils catalans en France*, París, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, p. 341-355.

13. Sobre les vicissituds de l'exili de les institucions de govern catalanes, disposem del testimoni de l'aleshores vicepresident primer del Parlament català, Antoni Rovira i Virgili, escrit el mateix any 1939: Antoni ROVIRA I VIRGILI (1940), *Els darrers dies de la Catalunya republicana: Memòries sobre l'èxode català*, Buenos Aires, Revista de Catalunya (reeditat el 1976 per Curial Edicions Catalanes). El testimoni de Carles Pi i Sunyer a Carles PI I SUNYER (1986), *La Guerra, 1936-1939: Memòries*, Barcelona, Pòrtic, p. 186-244, i les memòries d'un altre conseller de la Generalitat, Pere BOSCH I GIMPERA (1980), *Memòries*, Barcelona, Edicions 62. En el marc general de l'exili polític espanyol, vegeu l'obra del socialista Julián Zugazagoitia, escrita, com la de Rovira i Virgili, el mateix any 1939: Julián ZUGAZAGOITIA (2001), *Guerra y vicisitudes de los españoles*, Barcelona, Tusquets, p. 519-548, així com les memòries del president de la República, Manuel AZAÑA (1996), *Memorias de guerra (1936-1939)*, vol. II, Barcelona, Grijalbo Mondadori, p. 421-449.

va demanar al Govern francès que donés asil a unes cent mil o cent cinquanta mil persones, entre dones, nens i gent gran, i, si no era possible a França, que ho fes als protectorats francesos d'Alger o Tunis. El Govern d'Édouard Daladier no va donar una resposta satisfactòria ni tampoc el Govern de Burgos es va avenir a pactar una zona neutral a la frontera. En aquella hora, Negrín no havia inclòs en els seus càlculs els 250.000 soldats republicans que s'exiliarien ni els homes en edat militar. La guerra havia de continuar —«resistir» seria el seu lema— fins a l'esperat esclat de la Segona Guerra Mundial.

La marxa cap a França va ser tràgica. Els bombardejos de l'aviació italiana; el col·lapse ferroviari i a les vies de comunicació per carretera; el fred d'aquell hivern rigorós; la manca d'aliments..., l'enumeració de calamitats seria tan llarga com la de cada experiència vital. Algunes dones varen donar a llum a la vora dels camins, d'altres varen veure morir els fills als seus braços pel fred i la manca d'una mica de llet. No cal afegir-hi res més. Però si la retirada va ser dramàtica, similar o pitjor va ser l'acollida. A les penalitats patides es varen sumar les dificultats per entrar al país. Primer es va deixar passar els civils, després els mutilats de guerra i els milicians malats, i, finalment, entre el 5 i el 13 de febrer, la resta dels soldats que formaven el cos de l'Exèrcit de la Regió Oriental. A les portes de França, la desesperació va arribar a ser insostenible, esperonada per les inclemències del temps, la manca d'aliments i d'assistència sanitària.

La causa primera que va determinar la sort dels exiliats a França va ser l'actitud repressora del Govern francès, condicionada per la política interior del país i pel context prebèl·lic europeu. Els relats dels refugiats coincideixen a destacar la humiliació viscuda pel comportament dels soldats senegalesos de la Legió Estrangera francesa, que eren majoria als camps d'internament; el maltractament sofert pels funcionaris d'Interior, la policia, i l'hostilitat de la població i de la premsa. Les mostres de solidaritat arribarien a través d'organismes d'ajut religiosos, organitzacions polítiques, i per la mobilització d'alguns intel·lectuals i de la població més sensibilitzada. La Guerra Civil havia dividit la classe política francesa i l'opinió de la ciutadania. Un sector demanava que s'acollís dignament els *combatants de la liberté*; d'altres, en canvi, es manifestaven inquiets per l'allau de nouvinguts i eren favorables a l'establiment de mesures restrictives. Al costat de la compassió convivien la malfiança i el recel, i, més tard, la indiferència.

Exiliats polítics i emigrats indocumentats

El primer problema amb el qual es varen trobar els exiliats en passar la frontera va ser la seva situació legal. El Govern francès no els va reconèixer com a refugiats polítics, motiu pel qual la majoria no eren més que emigrats indocumentats.¹⁴ Sense papers de residència ni contractes de treball només podien aspirar a un destí, els camps d'internament i la presó. Els exiliats de la República no gaudirien de l'estatus que havien tingut els russos blancs ni els armenis l'any 1920 a França. Haurien d'esperar el 1945 perquè se'ls reconegués com a refugiats polítics.

És interessant comprovar com la legislació francesa sobre els estrangers va endurir-se d'una manera paral·lela al desenvolupament de la guerra d'Espanya primer, i al cada vegada més previsible conflicte europeu després. El 27 de setembre de 1937, per exemple, el Govern va dictaminar el repatriament dels homes en edat compresa entre els divuit i els quaranta-vuit anys. El front del nord era a punt de caure i es temia una allau de refugiats al país. Les disposicions legals es varen fer més restrictives a partir del 10 d'abril de 1938, amb el nou Govern Daladier. França es va dotar d'un arsenal legislatiu que justificaria a bastament la vigilància i la repressió exercida sobre els estrangers (en especial, les activitats d'italians i alemanys al país). El 12 de novembre de 1938, un decret del Govern permetia l'internament dels considerats *indésirables*. L'any següent, aquest decret s'aplicaria a gran escala sobre els exiliats espanyols. El blindatge legislatiu francès es va incrementar amb el final de la guerra espanyola i al llarg de tot l'any 1939.

La policia i els serveis d'informació francesos mantenien una estreta vigilància als carrers, sobretot al departament dels Pirineus orientals, a on va congregar-se el nombre més gran d'exiliats, que demanava els famosos i temibles *papiers* a tot aquell que, per la seva aparença, podia ser un emigrat espanyol. Si no es tenia un permís de residència o de treball, com era la situació de la majoria, s'era conduït immediatament a un camp d'internament. La capital francesa no en va restar al marge. La prefectura de París només havia de cercar els exiliats als hotels i pensions de la capital.

14. Vegeu els articles de José MARTÍNEZ COBO (2004), «L'estatut administratiu des exiles républicains en France», p. 214-217, Geneviève DREYFUS-ARMAND (2004), «L'exil de la liberté», p. 23-31, Denis PESCHANSKI (2004), «Le franchissement du Perthus sonne le glas de la République», p. 125-129, a Jacob ODILE (coord.), *Républicains espagnols en Midi-Pyrénées: Exil, histoire et mémoire*, Tolosa, Presses Universitaires du Mirail.

El nombre encara incert de refugiats catalans

Actualment s'ha arribat a un punt de coincidència sobre les xifres que, des del mateix any 1939, es barallaven sobre el nombre d'exiliats que aquell febrer havien passat a França, i s'han fixat en un total de 450.000 persones.¹⁵ Però, quants d'aquells exiliats eren ciutadans catalans? Hem de tenir en compte que Catalunya s'havia convertit al llarg de la Guerra Civil en el primer —o segon— exili d'aquells que fugien de l'ocupació franquista a mesura que anaven caient els fronts. El 1937 varen arribar cinquanta mil refugiats del País Basc i, l'any següent, ho varen fer de Màlaga, Almeria, Madrid, l'Aragó, així com dels pobles catalans a mesura que aquests anaven sent ocupats.¹⁶

15. Juan Bautista Climent, el 1963, basant-se en el cens de refugiats polítics elaborats per la legació mexicana a França i pel Ministeri de l'Interior francès, donava la xifra de 527.843 refugiats (Juan Bautista CLIMENT (1963), «España en el exilio», *Cuadernos Americanos* (Mèxic), núm. 126 (gener-febrer), p. 99). Javier Rubio, el 1977, proposava la de quatre-centes setanta mil persones (RUBIO (1977), p. 106). Vegeu també els treballs més recents de Javier RUBIO (1994), «La population espagnole en France: flux et permanences», p. 35-45, i «La politique française d'accueil: les camps d'internement», p. 111-138, a P. MILZA i Denis PESCHANSKI (ed.), *Exils et migration. Italiens et Espagnols en France, 1938-1946*, París, L'Harmattan. Salvador de Madariaga, el 1977, afirmava que s'havien exiliat cent setanta mil dones i nens; quaranta mil homes i paisans; deu mil malalts i ferits, i dos-cents vint mil soldats i milicians, en total unes quatre-centes quaranta mil persones (Salvador de MADARIAGA (1977), «Las cifras del exilio», *Historia 16*, núm. 19 (novembre), p. 26). Joan Sauret també va apuntar la xifra de quatre-centes cinquanta mil un any abans (Joan SAURET (1976), *L'exili polític català*, Barcelona, Aymà, p. 23). Miquel Ferrer, que durant els primers dies de l'exili a França va organitzar un Servei de Recerques, també proporcionava el 1977 dades semblants a les de Madariaga: dos-cents quaranta mil soldats, cent setanta mil dones, nens i gent gran; quaranta mil civils, homes (Miquel FERRER (1977), *La Generalitat a l'exili*, Barcelona, Aymà).

16. Sobre l'arribada de refugiats a Catalunya durant la guerra, vegeu Joan SERRALLONGA i URQUIDI (2004), *Refugiats i desplaçats dins la Catalunya en guerra (1936-1939)*, Barcelona, Base. Vegeu també un estudi detallat de les comarques del Gironès i el Pla de l'Estany, a Josep MAYMÍ RICH, Josep ROS NICOLAU i Xavier TURRÓ VENTURA (2006), *Els refugiats de la Guerra Civil a les comarques del Gironès i el Pla de l'Estany (1936-1939)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat. Sobre l'exili basc a Catalunya vegeu Gregorio ARRIEN i Iñaki GOIOGANA (2001), *El primer exili dels bascos: Catalunya 1936-1939*, Barcelona, Fundació Ramon Trias Fargas i Fundació Sabino Arana. També Juan Carlos JIMÉNEZ DE ABERASTURI (1999), *De la derrota a la esperanza: Políticas vascas durante la Segunda Guerra Mundial (1937-1947)*, Bilbao, Instituto Vasco de Administración Pública.

Segons una enquesta de la Generalitat del març del 1939, es varen expatriar prop de cent mil persones nascudes a Catalunya, el seixanta per cent de les quals va ser internades als camps francesos.¹⁷ Aquesta xifra sembla la més acceptable, sustentada també per un altre informe de la Generalitat d'aquell mateix any, en el qual s'especificava que el nombre de catalans era superior a vuitanta mil.¹⁸ En síntesi, es pot establir que el 1939 es varen exiliar a França quatre-cents cinquanta mil persones, de les quals la meitat eren soldats republicans, i l'altra meitat civils. D'aquests quatre-cents cinquanta mil exiliats, uns cent mil eren nascuts a Catalunya, dels quals prop de la meitat eren també soldats i l'altra meitat civils. Quedaria per determinar aquells que, havent nascut fora de Catalunya, s'hi havien establert, els quals és molt possible que quedessin adscrits al seu lloc d'origen i no al de residència.

El nombre d'exiliats a la resta d'Europa va ser molt inferior. Anglaterra, per exemple, va practicar una política selectiva. En el cas català, és conegut l'interès per acollir professionals de la medicina de guerra, com el traumatòleg Josep Trueta, intel·lectuals destacats, com l'arqueòleg Pere Bosch i Gimpera, i enginyers experts en construccions per a la protecció civil, com Ramon

17. SAURET (1976), p. 23. Bosch i Gimpera i Ferran Soldevila utilitzarien aquesta xifra el 1946 (Pere BOSCH I GIMPERA i Ferran SOLDEVILA (1946), *Història de Catalunya*, Mèxic, Catalònia).

18. Pere PUIG I SUBINYA (1998), «Tombant decisiu», a Francesc VILANOVA (ed.), *Des dels camps: Cartes de refugiats i internats al migdia francès l'any 1939*, Barcelona, Fundació Carles Pi i Sunyer d'Estudis Autònomic i Locals, col·l. «Quaderns de l'Arxiu Pi i Sunyer», núm. 3, p. 121. Els resultats de les investigacions de la historiadora Phyrné Pigenet també sostenen que les dades més fiables són les de la Fundació Ramon Llull (Phyrné PIGENET (2005), «L'exil de 1939: un exil massif, durable et populaire», a Jordi CANAL, Anne CHARLON i Phyrné PIGENET (ed.), *Les exils catalans en France*, París, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, p. 140). Tant pels censos elaborats per la Generalitat com per les investigacions posteriors, sembla exagerada la xifra donada per Rovira i Virgili, que calculava, el 1939, l'exili català en tres-cents cinquanta mil persones, tot i que hi incloïa illencs i valencians (Antoni ROVIRA I VIRGILI (1939), «Els exiliats catalans», *Catalunya* (Buenos Aires), núm. 104, p. 4-5). Rubio considera que els catalans a França eren el 36 % del total. Pren com a referència un tast dels refugiats instal·lats al Midi francès que es varen inscriure al Consolat Espanyol. Si tenim en compte que proposava un nombre de 470.000 exiliats, els catalans haurien estat 171.550, gairebé el doble dels censos elaborats per la Generalitat. Els percentatges que dona són aquests, tot fent referència al lloc d'origen: Catalunya, 36,5%; Castella la Nova i Madrid, 6%; Aragó, 18%; País Basc, Santander i Astúries, 5,2%; Llevant, 14,1%; altres províncies, 8,1%; Andalusia, 10,5% (RUBIO (1977), p. 268).

Parera. L'exili a l'URSS també va ser de proporcions reduïdes,¹⁹ quantificat entre dues mil i tres mil cinc-cents persones, a més dels tres mil nens evacuats durant la Guerra Civil.²⁰ El perfil dels exiliats a l'URSS era polític, militar i intel·lectual: dirigents del Partit Comunista d'Espanya (PCE) i del Partit Socialista Unificat de Catalunya (PSUC), militars, mestres, aviadors, marins, periodistes, escriptors i científics. Però, com és comú a la resta dels països d'acollida, també hi va haver exiliats del sector primari i secundari, obrers i pagesos, que es varen incorporar, en aquest cas, a les fàbriques soviètiques.

Amèrica va ser el somni daurat dels exiliats a França, però només uns pocs varen poder aconseguir el *passatge de la llibertat*. Mèxic, el segon país d'acollida de l'exili del 1939 després de França, fou un dels destins més cobejats per la política benefactora del Govern de Lázaro Cárdenas —Mèxic mai no va reconèixer la dictadura i va atorgar l'estatus de refugiats polítics als exiliats de la Guerra Civil. El nombre d'exiliats al país es fa difícil de determinar, perquè a aquells que es varen exiliar el mateix any 1939 s'han de sumar els que ho varen fer en diferents onades entre 1940 i 1942. Tot fa pensar que va ser d'unes trenta mil persones.²¹ El nombre de catalans, seguint les xifres apunta-

19. Segons Rubio, s'havien instal·lat en aquell país quatre mil espanyols durant la Guerra Civil (RUBIO (1977), p. 202). Sobre l'exili a l'URSS, vegeu Rosalía CREGO NAVARRO i Enrique ZAFRA GARCÍA (1990), «El exilio español en la Unión Soviética», a Javier TUSELL, Alicia ALTED i Abdón MATEOS (coord.), *La oposición al régimen de Franco*, vol. II, Madrid, UNED, p. 23-31; José BORRÁS (1976), *Políticas de los exiliados españoles, 1944-1950*, París, Ruedo Ibérico, p. 148; Santiago ÁLVAREZ (1991), «Medio millón de refugiados», a Josefina CUESTA y Benito BERMEJO (ed.), a *Espanoles en Francia 1936-1946: Coloquio Internacional* (Salamanca, maig 1991), Universidad de Salamanca, p. 576. Alberto FERNÁNDEZ (1972), *Emigración republicana española (1939-1945)*, Madrid, Zero, p. 75.

20. Vegeu Enrique ZAFRA, Rosalía CREGO i Carmen HEREDIA (1989), *Los niños españoles evacuados a la URSS (1937)*, Madrid, Ediciones de la Torre; Maria José DEVILLARD *et al.* (2001), *Los niños españoles en la URSS (1937-1997): narración y memoria*, Barcelona, Ariel; ÁLVAREZ (1991), p. 576.

21. Vicente Llorens dóna la xifra de quinze mil exiliats a Mèxic, mentre que David Wingeate Pike la determina en cinquanta mil (Vicente LLORENS (1975), *Memorias de una emigración: Santo Domingo, 1939-1945*, Barcelona, Ariel; David Wingeate PIKE (1969), *Vae Victis! Los republicanos españoles refugiados en Francia, 1939-1944*, París, Ruedo Ibérico, p. 60). S'ha apuntat que, al final del 1939, havien arribat a Mèxic entre sis mil i set mil cinc-cents exiliats procedents de França (Eloy FERNÁNDEZ CLEMENTE (2003), *Los aragoneses en América (siglos XIX i XX)*, vol. 2: *El exilio*, Saragossa, Gobierno de Aragón, p. 38; Milagrosa ROMERO SAMPER (1972), *La oposición durante el franquismo*, vol. III, Madrid, Encuentro, p. 67). Segons l'Anuari Estadístic de Mèxic, el nombre d'espanyols que varen arribar al país entre el 1936 i el 1950 va ser de 20.482 (Prócoro HERNÁNDEZ (2000), *Veus de*

des per fonts coetànies i posteriors, es pot establir entre tres mil i quatre mil,²² en una bona part polítics, intel·lectuals, artistes i mestres. El Govern mexicà, però, va obrir també les portes a obrers i camperols. Estava interessat a colonitzar algunes zones del país i relançar la indústria.²³

l'exili a Mèxic: Una catalanitat a prova, Barcelona, Pòrtic, p. 47-49). El Registre Nacional d'Estrangers a Mèxic assenyala, durant el mateix període, vint-i-quatre mil espanyols més grans de quinze anys, la majoria refugiats, i un 20 % més (quatre mil vuit-cents), menors d'edat, cosa que donaria una suma de 28.800 (HERNÁNDEZ (2000), p. 49; Hernández es fonamenta en les dades aportades per Clara E. LIDA i Pilar PACHECO ZAMUDIO (1994), «El perfil de una emigración: 1821-1939», a Clara E. LIDA (comp.), *Una inmigración privilegiada: Comerciantes, empresarios y profesionales españoles en México en los siglos XIX y XX*, Madrid, Alianza, p. 26). Vegeu també l'aportació més recent de l'autora a Clara E. LIDA i Leonor GARCÍA MILLÉ (2001), «Los españoles en México: de la Guerra Civil al franquismo, 1939-1950», a Clara E. LIDA (coord.), *México y España en el primer franquismo, 1939-1950*, Mèxic, El Colegio de México. José María del Valle parla de trenta mil exiliats, entre divuit mil homes, quatre mil dones i vuit mil nens (José María del VALLE (1976), *Las instituciones de la República*, París, Ruedo Ibérico, p. 48).

22. Sauret dona la xifra d'entre tres mil i quatre mil (SAURET (1976), p. 7), les mateixes dades que va donar, el 1944, la revista *Quaderns de l'Exili* (*Quaderns de l'Exili* (1944), núm. 9, p. 82). Segons els expedients del Comitè Tècnic de Ayuda a los Republicanos Españoles, entitat representativa del SERE i de la JARE a Mèxic, a través d'aquests organismes es varen embarcar de França cap a Mèxic 5.434 refugiats, dels quals 954 havien nascut a Catalunya. Prócoro Hernández calcula que el nombre de catalans i valencians a Mèxic, inclosos els fills que, en alguns casos, varen arribar després, va ser d'entre cinc mil i sis mil persones (HERNÁNDEZ (2000), p. 51).

23. Narciso Bassols, ambaixador de Mèxic a França, veient la situació dels espanyols als camps de confinament, va promoure la iniciativa. El març del 1939 va viatjar a Mèxic per entrevistar-se amb el president Lázaro Cárdenas i parlar-li d'aquesta qüestió. L'abril tornava a França amb l'encàrrec de seleccionar els que havien de traslladar-se. J. SILVA HERZOG (1964), «Introducción», a Narciso BASSOLS, *Obras*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica, p. XIV-XV. Vegeu també Concepción RUIZ FUNES i Enriqueta TUNÓN (1982), *Palabras del exilio*, vol. 2: *Final y comienzo: El Sinaia*, Mèxic, INAH i Librería Madero, p. 34-35. Les relacions entre el Govern de Mèxic i els republicans varen passar per una crisi el març del 1940. En aquella data, Mèxic va tancar la frontera als exiliats. Prieto havia pactat amb el Govern mexicà destinar la major part dels refugiats a treballs agrícoles. Fins i tot s'havia decidit cedir-los terres abandonades. Però, concreta-tes les condicions econòmiques, el Comitè Tècnic d'Ajut del SERE de Negrín, que subvencionava aquestes iniciatives, es va trobar que havia de pagar la terra i que les condicions d'explotació eren pitjors que les dels indígenes pel fet de tractar-se d'estrangers. Després d'uns mesos, i veient que ni la JARE ni el SERE havien destinat capital per a la colonització, el Govern mexicà es va decidir a tancar la frontera. La tornaria a obrir poc temps després amb motiu de l'ocupació alemanya de França. (Carta de Miquel Ferrer a Manuel Serra i Moret, a Londres. Mèxic DF, 9 de març de 1940. Universitat de Barcelona (UB), Centre d'Estudis Històrics Internacionals (CEHI) i

Altres països d'acollida a Amèrica varen ser Xile, Argentina, Colòmbia, Venèçuela, on la colònia de refugiats estava formada sobretot per bascos i catalans, Cuba, Uruguai i República Dominicana.²⁴ S'ha apuntat que la presència de catalans en aquest darrer país va ser d'unes sis-centes persones,²⁵ un nombre no gens menyspreable si tenim en compte que Mèxic en va acollir entre tres mil i quatre mil. El president del Govern dominicà, Leónidas Trujillo, va practicar en una primera etapa una política semblant a la de Lázaro Cárdenas. Va proporcionar terra gratuïta als exiliats, i eines i fusta per construir habitatges.²⁶ Després d'un temps, la dictadura de Trujillo va deixar caure tot el seu pes sobre els exiliats de la guerra. El 1942 varen ser acusats d'haver promogut una vaga en una factoria sucrera propietat del nord-americà Kilbourne, amic del dictador. Els que no varen poder escapar de la policia varen ser empresonats, tot i que després varen ser posats en llibertat per manca de proves.²⁷ No era un país gens segur, i una bona part varen acabar per marxar a Mèxic via Panamà.

Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República, Fons Serra i Moret 1 (8.) Santa Clara, a Chihuahua, va ser una de les colònies agrícoles gestionades pels exiliats. Tenia 150.000 hectàrees de secà i es va subvencionar a través de la Financiera Industrial Agrícola, creada pel Comitè Tècnic d'Ajut als Refugiats, del SERE (Alfonso MAYA NAVA (1982), «Actividades productivas e innovaciones técnicas», a José CUELI *et al.*, *El exilio español en México, 1939-1982*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica i Salvat, p. 126-127).

24. Són moltes les obres que s'han publicat sobre l'exili a Amèrica. Es ressenyen només unes quantes monografies. Sobre l'exili a Xile, Encarnación LEMUS (2000), «Identidad e identidades nacionales en los republicanos españoles de Chile», *Ayer*, núm. 47. Sobre l'exili a Argentina, Dora SCHWARZSTEIN (2001), *Entre Franco y Perón: Memoria e identidad del exilio republicano español en Argentina*, Barcelona, Crítica. Sobre la colònia de bascos i catalans a Venezuela, vegeu el capítol V dedicat a l'exili americà «La emigración a América», a MARTÍN CASAS i CARVAJAL URQUIJO (2002), p. 93-109. Sobre l'exili a Cuba, vegeu Consuelo NARANJO OVIEDO (1988), *Cuba, otro escenario de lucha: la Guerra Civil y el exilio republicano español*, Madrid, CSIC.

25. Joan DURAN (1946), «Catalans a la República Dominicana», *La Nostra Revista* (Mèxic), núm. 5, p. 185-186.

26. Una bona part dels exiliats a la República Dominicana es varen resistir a treballar al camp. Trujillo, però, no va permetre que hi hagués gent sense feina a les ciutats, i alguns varen ser detinguts i destinats a treballs forçosos en obres públiques sota la vigilància dels militars i barrejats amb delinqüents comuns. (Carta de Miquel Ferrer a Manuel Serra i Moret, a Londres. Mèxic DF, 9 de març de 1940. UB, CEHI i Arxiu de la Biblioteca del Pavelló de la República, Fons Serra i Moret 1 (8).)

27. La repressió per causa de la vaga va ser molt dura: «Todas las mañanas, en la misma entrada de la factoria, aparecían colgados de un olivo, de una manera metódica, uno o dos cadáveres [...] para que sirvieran de lección y advertencia al resto de trabaja-

L'exili català als Estats Units va ser minoritari. El Centre Català de Nova York, dirigit per Josep Maria Fontanals i Josep Carner Ribalta, va esdevenir un dels principals epicentres que coneixem al país. Jaume Miravittles hi va residir, així com el poeta Josep Carner, el qual va tornar a Europa després del final de la Guerra Mundial. L'exili basc va arrelar, sobretot, a Reno, Nevada, on viu encara una colònia de descendents d'aquells exiliats de la guerra.

El nombre d'exiliats a les colònies franceses de l'Àfrica del Nord oscil·la entre quinze mil i vint mil persones.²⁸ La majoria varen sortir dels ports valencians, a on, els més afortunats, tot i que el seu destí va ser un dels més durs de l'exili, aconseguiren ser evacuats.²⁹ Un informe del cònsol espanyol d'Orà, del primer de desembre de 1943, assenyalava catorze mil refugiats a la

dores» (Informe de Miguel Benavides, delegat de la JARE a la República Dominicana, a la JARE de Mèxic, el 28 de març de 1942. Fons: Fundación Pablo Iglesias. Reproduït a Milagrosa ROMERO SAMPER (1992), «El exilio republicano español en la dictadura dominicana de Trujillo. El informe de Miguel Benavides (1942)», *Espanya Contemporània* (Novi Ligure), núm. 3, p. 125-149). Sobre la problemàtica de l'exili espanyol a la República Dominicana, vegeu els testimonis de LLORENS (1975); Teresa PAMIES (1975), *Quan érem refugiats (Memòries d'un exili)*, Barcelona, Dopesa; José ALMOINA (1950), *Yo fui secretario de Trujillo*, Buenos Aires, Editora y Distribuidora del Plata; José ALMOINA (1949), *Una satrapía en el Caribe*, Guatemala, Ediciones del Caribe; Jesús de GALINDEZ (1956), *La era de Trujillo: Un estudio casuístico de dictadura hispanoamericana*, Buenos Aires, Americana, i les planes que li dedica CAUDET (2005), p. 107-112.

28. Alberto Fernández dona la xifra de vint mil refugiats a FERNÁNDEZ (1972), p. 15. MARTÍN CASAS i CARVAJAL URQUIJO (2002) en citen quinze mil, p. 99.

29. La resta, com és conegut, restaren sense sortida possible a la platja d'Alacant, d'on varen anar a parar als camps de concentració d'Albetera i després al de Los Almendros. L'acollida dels refugiats a les colònies franceses no va diferenciar-se de la dels que varen travessar els Pirineus. Els que varen marxar en el *Stanbrook*, per exemple, no varen poder baixar a terra fins al 26 d'abril, confinats dins el vaixell durant més d'un mes. (Vegeu el testimoni de Felipe A. CABEZAS (1941), «Los expatriados del *Stanbrook*», *Nueva España* (l'Havana), núm. XII (setembre), p. 62. Vegeu també el relat novel·lat de Rafael TORRES (2004), *Los naufragos del Stanbrook*, Sevilla, Algaida.) Els refugiats varen marxar en diferents vaixells: en el *Ronwyn*, 300; en l'*African Trader*, 800; en el *Lézardrieux*, 528; en l'esmentat *Stanbrook*, entre tres mil cinc-cents i cinc mil, segons la font; en el petrolier *Campilo*, 425; en sis xalupes, 200; en altres tipus d'embarcacions, 442, i en vaixells de la flota republicana, 4.800. Orà va ser el primer port de destinació. Alberto Fernández suggereix, per al 1939, la xifra de nou mil espanyols refugiats en aquella ciutat algeriana i onze mil repartits entre Bizerta i Alger (FERNÁNDEZ (1972), p. 15).

ciutat.³⁰ Els considerats *perillosos*, o que es rebel·laven contra les autoritats, eren enviats als camps de concentració i a treballar a la construcció de la via fèrria del transsaharià,³¹ i destaca la mà d'obra aportada pels anarquistes.³² Fins avui no tenim dades concretes sobre els catalans refugiats al continent africà.

Un capítol a part mereixen els nens de la República, coneguts com *els nens de la guerra*. Des del novembre del 1936, diferents organismes internacionals varen ocupar-se'n, però fou després dels bombardeigs de Durango el 31 de març de 1937 i, poc després, el 26 d'abril, el de Gernika, quan varen començar els trasllats massius. Els principals països d'acollida varen ser França, 17.489 nens; Bèlgica, 5.130; l'URSS, 3.291; el Regne Unit, 3.826; Mèxic, 442; Suïssa, 807; Dinamarca, 120, mentre que Holanda, Suècia i Noruega varen finançar colònies en territori francès. Varen marxar d'Espanya uns trenta mil nens, dels quals tornarien prop de vint mil quan va acabar la guerra.³³

Podem concloure, doncs, que el país de referència de l'exili català del 1939, pel nombre de persones que va acollir, va ser França i, en un segon terme, i en proporcions molt més reduïdes, Mèxic. El fet que l'exili americà hagi tingut una atenció i ressò singulars, no es deu tant, doncs, al volum d'exiliats, sinó al seu perfil polític i intel·lectual. En aquest sentit, s'ha d'assenyalar que, a diferència d'una bona part dels polítics espanyols, els principals dirigents polítics catalans varen optar per residir a França.

Les alternatives a França: els camps, les CTE, la repatriació, els maquis

Les condicions de vida dels exiliats a banda i banda de l'Atlàntic fou ben distinta. La majoria dels exiliats que varen romandre a França varen viure

30. Vegeu Daniel ARASA (1990), *Els catalans de Churchill*, Barcelona, Curial Edicions Catalanes, p. 165-166.

31. A l'època ja es coneixia aquest trist destí. Carta de Ferran Cuito a Lluís Nicolau d'Olwer, a Vichy, Perpinyà, 13 de maig de 1941. Citat a Lluís NICOLAU D'OLWER i Ferran CUITO I CANALS (2003), *Epistolari de l'exili francès (1941-1946)*, ed. a cura d'Eulàlia Duran i Mireia Campabadal, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat, p. 24.

32. El 30 de març de 1941, el diari *Aujourd'hui* informava que «la mà d'obra principal serà proporcionada pels anarquistes espanyols convertits en pioners d'aquesta gran obra humana» (FERNÁNDEZ (1972), p. 15).

33. MARTÍN CASAS i CARVAJAL URQUIJO (2002), p. 39-59.

amb una gran inseguretats i amb tot tipus de mancances. Fugint de la repressió dels vencedors de la guerra es varen trobar amb una altra guerra i uns altres repressors: els nazis i els col·laboracionistes francesos. D'alguna manera, havien quedat empresonats a una banda i l'altra dels Pirineus. Com he explicat, una bona part varen anar a parar als camps d'internament³⁴ per no tenir regularitzada la seva estada a França. S'ha avaluat en 350.000 exiliats els que varen viure sota aquest règim presidiari.³⁵ Les repatriacions, tanmateix, disminuirien el seu nombre. Els camps es localitzaven, sobretot, al sud de França, però no d'una manera exclusiva. Entre ells, Argelers, Agde, Bram, Cotlliure, el Barcarès, Ribesaltes, Sant Cebrià, Setfont, Gars, Rieucros, Ver-

34. Sobre els camps d'internament francesos hi ha un gran nombre de publicacions monogràfiques, algunes contemporànies als fets, altres editades més tard a l'exili i posteriorment a Espanya i França principalment. En format de llibre, la primera a publicar-se fou la de Jaime ESPINAR (1940), *Argelès-sur-Mer (campo de concentración para españoles)*, Caracas, Élite. El 1969 varen editar-se dos llibres més: David WINGEATE PIKE, *Vae Victis! Los republicanos españoles refugiados en Francia (1939-1944)*, París, Ruedo Ibérico, i Antonio VILANOVA FUENTES, *Los olvidados: Los exiliados españoles en la Segunda Guerra Mundial*, París, Ruedo Ibérico. A Espanya, una de les primeres obres a publicar-se fou la d'Alberto FERNÁNDEZ, *Emigración republicana española (1939-1945)*, el 1972. Posteriorment, l'any 1979, la de Louis STEIN, *Más allá de la muerte y del exilio: Los republicanos españoles en Francia, 1939-1945*, publicada a Massachusetts per Harvard University Press, Cambridge. L'obra seria editada el 1983, per l'editorial Plaza & Janés, de Barcelona, i la d'Antonio SORIANO, el 1989, *Éxodos: Historia oral del exilio republicano en Francia (1939-1945)*, Barcelona, Crítica. A partir dels anys noranta l'interès sobre els camps d'internament i concentració va incrementar notablement el nombre de llibres i articles. Entre molts d'altres, vegeu Francesc VILANOVA (2006), *Exiliats, proscrius, deportats*, Barcelona, Empúries; MUSEU D'HISTÒRIA DE CATALUNYA (MHC) (ed.) (2003), *Actes del Congrés Els Camps de Concentració a l'Espanya Franquista*, Barcelona, Crítica i Museu d'Història de Catalunya (MHC); Geneviève DREYFUSS-ARMAND i Émile TÉMIME (1995), *Les camps sur la plage, un exil espagnol*, París, Autrement; Marie-Claude RAFENAU-BOJ (1995), *Los campos de concentración de los refugiados españoles en Francia (1939-1945)*, Barcelona, Omega. També l'obra dirigida per Jean-Claude VILLEGAS (coord.) (1989), *Plages d'exil: Les camps de refugiés espagnols en France, 1939*, Nanterre i Dijon, BDIC i Hispanística XX. Lise COHEN i Eric MALO (1994), *Les camps du Sud-Ouest de la France. 1939-1944: Exclusion, internement et déportation*, Tolosa, Privat, 1994, i l'obra de conjunt Jacob ODILE (coord.) (2004), *Républicains espagnols en Midi-Pyrénées: Exil, histoire et mémoire*, Tolosa, Presses Universitaires du Mirail.

35. Denis PESCHANSKI (2004), «Le franchissement du Perthus sonne le glas de la République», a Jacob ODILE (coord.), *Républicains espagnols en Midi-Pyrénées: Exil, histoire et mémoire*, Tolosa, Presses Universitaires du Mirail, p. 127.

net. Les condicions sanitàries i l'alimentació eren tan deficientes que a la tardor del 1939 havien mort, segons dades oficials, 14.600 persones als camps.³⁶

Quant al nombre de catalans confinats, disposem de l'informe elaborat per la Fundació Ramon Llull, organisme cultural i d'ajut creat per la Generalitat el març del 1939, sobre un cens de soldats catalans: Argelers, 11.000; el Barcarès, 6.900; Sant Cebrià, 11.200; Agde, 9.800; Bram, 800, i Setfont, 300.³⁷ Les xifres, però, no són del tot fiables. El trasllat d'interns d'un camp a l'altre, les mateixes informacions facilitades pels interns tendents a augmentar el nombre per poder obtenir més racions alimentàries, la manca de recompte d'alguns camps, són elements que fan difícil aportar una xifra ajustada.

Les condicions de vida als camps del protectorat francès al nord d'Àfrica eren encara més dures que a la França europea.³⁸ L'alliberament pels aliats hi posaria fi el 1943. El 27 d'abril d'aquell any, el general Henri Giraud en va ordenar el tancament i va jutjar i afusellar dos caps de l'Exèrcit francès per la repressió sense nom que varen exercir sobre els interns. Uns quatre mil exiliats

36. Víctor Alfonso MALDONADO (1982), «Vías políticas y diplomáticas del exilio», a José CUELI *et al.*, *El exilio español en México, 1939-1982*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica i Salvat, p. 34-35.

37. La presència de catalans al camp de concentració d'Agde va ser molt nombrosa. Dividit en tres camps, un d'ells estava format gairebé exclusivament per catalans. Fins i tot se'l va conèixer com *el camp dels catalans*. Sobre aquest camp disposem d'informacions contemporànies com l'article publicat per Joan NOGUERA (1939), «El camp de catalans d'Agde», *El Poble Català* (París), núm. 1 (27 octubre). Sobre el camp de Setfont, vegeu el testimoni de FERRER (1977), p. 20-23. Ferrer només va restar al camp quinze dies i va ser traslladat al Château Royal de Cotlliure, que feia les funcions de presó.

38. A la Conferència Internacional de Solidaritat amb els Refugiats Espanyols reunida a París el juliol de 1939, es va designar una missió internacional que havia de visitar aquests camps. El doctor Weissman-Netter, membre de la missió, va escriure en el seu informe: «Els hi manca de tot... i amb la calor que han de suportar podem afirmar que cap home podrà resistir aquestes condicions. Estan abocats a la desesperació, a la malaltia i a la mort». Reproduït a MARTÍN CASAS i CARVAJAL URQUIJO (2002), p. 79. Sobre la vida als camps, vegeu el testimoni de Max Aub, confinat a Djelfa. Max AUB (1944), *Diario de Djelfa*, Mèxic (edició de l'autor), i el testimoni de Miguel MARTÍNEZ LÓPEZ (2004), *Casbah d'oubli: L'exil des réfugiés politiques espagnols en Algérie (1939-1962)*, París, L'Harmattan. També les pàgines que li dedica Avel·lí ARTÍS-GENER (1975), *La diáspora republicana*, Mèxic, Euros, p. 106-111.

republicans foren alliberats.³⁹ No sabem encara quants catalans hi varen passar ni quants varen sobreviure.

Pel que fa als camps de concentració sota jurisdicció alemanya, el que va rebre més exiliats de la Guerra espanyola va ser el de Mauthausen, amb uns set mil deportats. En ser alliberat per l'Exèrcit nord-americà havien sobreviscut només 2.184 homes.⁴⁰ Altres camps varen ser el de Gusen, a on eren deportats els més debilitats, i on només va sobreviure un deu per cent dels interns. Segons Rosa Toran, prop de Gusen, al castell de Hartheim, varen ser gasejats quatre-cents nou republicans. Sachsenhausen-Oranienburg, Dachau, el camp de concentració de dones de Ravensbrück, Buchenwald, Bergen-Belsen, Dora, Flossenbürg i Auschwitz, entre d'altres, serien altres destins de l'horror. Al llarg de la Segona Guerra Mundial s'ha estimat que varen ser deportats uns deu mil espanyols.⁴¹

39. Vegeu DÍAZ ESCULIES (2005), «Els exilis de la Guerra Civil als Països Catalans (1936-1939)», a Jordi CANAL, Anne CHARLON i Phyné PIGENET (ed.), *Les exils catalans en France*, París, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, p. 164-165; ARASA (1990), p. 165-169.

40. Rosa TORAN (2005), *Els camps de concentració nazis: Paraules contra l'oblit*, Barcelona, Edicions 62, p. 153.

41. Al final de la Segona Guerra Mundial ja es varen organitzar diferents associacions de deportats. Pel que fa a la bibliografia, el 1969, Vilanova va oferir un primer cens d'espanyols deportats als diferents camps de concentració i camps de treball (VILANOVA FUENTES (1969), p. 200-201), i el 1972, Fernández (FERNÁNDEZ (1972), p. 70-74) torna a tractar de la qüestió. El 1975, Motserrat Roig va publicar la primera obra sobre els deportats catalans (el 1995 va ser reeditada per Edicions 62, vegeu MONTSERRAT ROIG (1995), *Els catalans als camps nazis*, Barcelona, Edicions 62). Són molt valuosos els llibres de testimonis com el de Manuel RAZOLA i Mariano CONSTANTE (1979), *Triángulo azul: Los republicanos españoles en Mauthausen*, Barcelona, Península. També els estudis d'Eduardo PONS PRADES (1995), *Morir por la libertad: Españoles en los campos de exterminio nazis*, Madrid, Vosa; Michel FABRÉGUET (1991), «Les "Espagnols rouges" à Mauthausen», *Guerres Mondiales et Conflits Contemporaines*, núm. 162 (abril), p. 77-98. Posteriorment, les investigacions de Rosa Toran varen portar a la primera plana les deportacions d'espanyols als camps nazis. Vegeu TORAN (2005). També el treball de David Wingeate PIKE (2003), *Españoles en el Holocausto: Vida y muerte de los republicanos en Mauthausen*, Barcelona, Mondadori. Des del periodisme s'han aportat noves notícies com és el cas de Montse ARMENGOU i Ricard BELIS (2005), *El comboi dels 927*, Barcelona, La Rosa dels Vents, i la biografia de Benjamí BENEDICTO i Francesc TRESERRAS (2003), *Joan Escuer: Biografia d'un deportat a Dachau*, Barcelona, Viena. El capítol de memòries també ha experimentat un volum creixent. Entre d'altres, vegeu Edmon GIMENO FONT (2007), *Buchenwald, Dora, Bergen-Belsen: Vivències d'un deportat*, Barcelona, Amical de Mauthausen; Miquel BLANCH (ed.) (2006), *De Calaceite a*

Les companyies de treballadors

Les possibilitats de sortir dels camps d'internament a França eren escasses. Les companyies de treball per a estrangers (CTE) creades pel Govern francès podien ser una alternativa, si no s'havia aconseguit abans alguna feina amb particulars o el desitjat passatge a Amèrica. A la primavera del 1939 ja trobem inscrits entre cinquanta mil i seixanta mil refugiats a les CTE. Treballaven, sobretot, a la línia Maginot, frontera defensiva que havia de frenar un possible atac per terra d'Alemanya contra França i, com no es va trigar a comprovar, de res va servir per aturar l'avenç dels tancs nazis. Ja en plena guerra, el 13 de gener de 1940, el Govern francès va decretar la militarització de les companyies de treball. Els allistats, doncs, participarien en la defensa de França i no serien pocs els exiliats que moririen en els combats.

El setembre del 1940, el Govern de Vichy va crear els grups de treballadors estrangers (GTE). Els treballadors podien ser enviats a cases particulars, sense percebre cap retribució econòmica.⁴² Però, per a molts interns, aquesta situació era millor que la de continuar al camp. Podien recuperar una certa llibertat de moviments, sentir-se actius, millorar la seva alimentació. A mesura que avançava la guerra, les condicions dels refugiats es varen endurir en-

Mauthausen: Memorias de Raimundo Suñer (Calaceite 1905 - Fumel 1976), Alcanyis, Centro de Estudios Bajoaragoneses; Mariano CONSTANTE (2004), *Los años rojos: Españoles en los campos nazis*, Barcelona, Galaxia Güttenberg i Círculo de Lectores (el 1979 ja s'havia publicat Manuel RAZOLA i Mariano CONSTANTE (1979), *Triángulo azul: Los republicanos españoles en Mauthausen*, Barcelona, Península, que va ser traduïda al francès el 2003); Otilia CASTELLVÍ (2003), *De les txeques de Barcelona a l'Alemanya nazi*, Barcelona, Quaderns Crema; Jacint CARRIÓ I VILASECA (2001), *Manresa-Mauthausen-Gusen*, Manresa, Centre d'Estudis del Bages; David SERRANO (2001), *Un català a Mauthausen: El testimoni de Francesc Comellas*, Barcelona, Pòrtic. Sobre la deportació de dones republicanes, vegeu, a més, els llibres de CASTELLVÍ (2003); Mercè NÚÑEZ TÀRREGA (1980), *El carretó dels gossos: Una catalana a Ravensbrück*, Barcelona, Editorial 62; Neus CATALÀ (1984), *De la resistència y la deportación: 50 testimonios de mujeres españolas*, Barcelona, ADGENA.

42. Émile TÉMIME (1996), «La llegada de los españoles a Francia y los campos de internamiento», a *Memorias del olvido: La contribución de los republicanos españoles a la Resistencia y a la Liberación de Francia*, París, FACEEF (Federación de Asociaciones y Centros de Emigrantes Españoles en Francia) p. 26-27; Geneviève DREYFUS-ARMAND (1996), «La guerra y la resistencia en Francia», a *Memorias del olvido: La contribución de los republicanos españoles a la Resistencia y a la Liberación de Francia*, París, FACEEF (Federación de Asociaciones y Centros de Emigrantes Españoles en Francia), p. 74-75. Vegeu també ARTÍS-GENER (1975), p. 124.

cara més. El febrer del 1943 es va instituir el Servei de Treball Obligatori (STO). El destí d'una bona part seria els batallons de treballadors i la fortificació del mur de l'Atlàntic. La xifra d'exiliats espanyols que varen participar-hi s'estima entre trenta mil i cinquanta mil persones.

Una altra via: l'allistament a l'exèrcit

L'allistament a l'Exèrcit francès seria una altra manera de poder sortir dels camps d'internament o de la il·legalitat per a aquells que vivien amagats, sempre pendants de no ser detectats per la policia francesa. Tanmateix, els soldats de la República que es varen inscriure d'una manera voluntària es varen trobar amb sorpreses que no esperaven. La primera, no tenir dret a escollir l'arma, i la segona, ser enquadrats d'una manera imperativa a la Legió Estrangera. Del total, uns quinze mil homes,⁴³ només sis-cents disset s'havien inscrit en la Legió.⁴⁴ L'opció d'integrar-se a l'exèrcit va deixar de ser voluntària quan el 13 de gener de 1940 el Govern francès va decretar la militarització de les companyies de treball. A la línia Maginot, la majoria de soldats que la defensaven eren senegalesos, nord-africans i espanyols. Segons Pons Prades, quan el 10 de maig de 1940 es produí la gran ofensiva alemanya, havien format en primera línia cinquanta-cinc mil espanyols. Una tercera part eren de la Legió i la resta, treballadors militaritzats. A la rereguarda esperaven quinze mil exiliats més.

Viure en llibertat

Els exiliats catalans que tenien regularitzada la seva situació legal a França constituïen un nombre petit comparat amb el volum de l'exili francès. Alguns varen poder establir-se econòmicament, fins i tot fer fortuna, però la gran majoria varen patir força penalitats econòmiques. En qualsevol cas, eren objecte de vigilància i, en alguns casos, foren detinguts, empresonats i confinats. Les extradicions a Espanya, practicades sota la jurisdicció alemanya, foren els casos més extrems.⁴⁵

43. Vegeu PARELLO (2004), «Les Espagnols des Forces de la France libre», a Jacob ODILE (coord.), *Républicains espagnols en Midi-Pyrénées: Exil, histoire et mémoire*, Tolosa, Presses Universitaires du Mirail, p. 171.

44. MARTÍN CASAS i CARVAJAL URQUIJO (2002), p. 88.

45. Les demandes d'extradició del Govern espanyol als governs francès i alemany varen posar cerc als caps republicans que vivien a França. A l'estiu del 1940 va ser

Un altre grup d'exiliats *lliures* foren els *maquisards*. Al marge de les conviccions polítiques dels exiliats que varen lluitar a la resistència, fer-se maqui representava una fugida cap a la llibertat. Era preferible viure a la clandestinitat, tot i el risc de ser capturats i perdre la vida o caure presoner, que confinats als camps o ser un treballador esclau de francesos i alemanys. Els maquis s'amagaven a boscos i muntanyes estesos arreu del territori, sobretot al sud del país, i una bona part varen treballar en les xarxes d'evacuació de refugiats que fugien de l'Europa nazi i cercaven marxar cap a Amèrica. El nombre d'exiliats que va participar a la resistència a través de l'Agrupación de Guerrilleros Españoles (AGE) es comptabilitza en uns quinze mil homes.⁴⁶ Una bona part eren de filiació comunista, però també hi varen participar anarquistes, republicans i nacionalistes bascos i catalans.

Les repatriacions

Les repatriacions varen disminuir a la meitat el nombre d'exiliats a França el mateix any 1939. El Govern franquista va prometre que no hi hauria represàlies contra aquells que no tinguessin delictes de sang i l'Administració francesa, per a la qual els exiliats eren una càrrega econòmica i un problema polític, va difondre el missatge a bastament. Per a molts exiliats era preferible tornar a l'Espanya de Franco que continuar als camps d'internament francesos amb un interrogant permanent sobre el seu futur. A més a més de les nombroses repatriacions del 1939, es varen experimentar altres

especialment perillós sobretot per als que havien quedat sota jurisdicció alemanya. Les extradicions de Lluís Companys, Josep Fàbregas i Joan Peiró varen ser els casos més extrems patits per la colònia catalana. Tanmateix, al llarg de la guerra la repressió va ser constant —Peiró fou extradit el 1941— i es va fer més intensa a partir de la tardor del 1942, amb la presència militar alemanya a la França de Vichy. Diversos dirigents polítics serien empresonats i confinats, entre d'altres, Frederica Montseny, Josep Tarradellas, Ventura Gassol, Lluís Nicolau d'Olwer, Antoni M. Sbert i Eduard Ragasol, el qual va estar a punt de ser extradit a Espanya. Alguns, com Tarradellas i Gassol, varen fugir a Suïssa.

46. Vegeu, entre d'altres, David SCHOENBRUN (1980), *Soldiers of the night: The Story of the French Resistance*, Nova York, Dutton Books; Gaston LAROCHE (1965), *La France des maquis* i *On les nommait des étrangers: Les immigrés dans la Résistance*, París, Les Éditeurs Réunis; Jordi GUIXÉ (2002), *L'Europa de Franco: L'esquerra antifranquista i la «caça de bruixes» a l'inici de la guerra freda (1943-1951)*, Barcelona, Publicacions de l'Abadia de Montserrat.

onades al llarg de la Segona Guerra Mundial, sobretot, des de finals del 1942, quan primer l'Exèrcit italià i després l'Exèrcit alemany varen fer acte de presència a la França de Vichy. Foren minoritàries, ja que sortir del país presentava moltes dificultats. Alguns aconseguiren els avals suficients per poder-ho fer legalment, d'altres, d'una manera clandestina, per la frontera. El 1948 es viuria una altra onada de repatriaments. El fet que les diplomàcies estrangeres no donessin suport als govern republicans de l'exili, i que l'opció monàrquica també fracassés, trencaria les esperances de molts exiliats de retornar a una Espanya sense Franco. Davant l'expectativa de romandre llargs anys fora del país, alguns varen optar per tornar a Catalunya; d'altres, establerts amb més o menys fortuna, varen decidir continuar a l'exili. És en aquesta data quan l'exili del febrer del 1939 posa un punt i a part. Mai un punt final. Continuarien els exilis polítics, però prevaldrien, per sobre de tot, les emigracions econòmiques.

La repressió a la França ocupada

Amb l'ocupació de la capital francesa per l'Exèrcit alemany, els exiliats varen quedar dividits entre la França sota administració nazi, que comprenia París i la zona nord-est del país, i la França de Pétain, que comprenia la meitat sud de l'hexàgon, amb capital a Vichy. A partir del 15 de juny de 1940, els tentacles de la policia espanyola varen estendre's arreu del territori amb llibertat i el Govern i la justícia espanyola varen començar a demanar l'extradició i la retenció a França de dirigents republicans. La repressió franquista va començar a caminar més enllà dels Pirineus.

L'endemà de l'ocupació varen començar a actuar a París les brigades de recuperació sota la direcció de Felip Rodés, exdiputat de la Lliga i molt actiu a París a favor del bàndol rebel durant la Guerra Civil, que actuaven en col·laboració amb la policia espanyola, sota el comandament del policia Pedro Urraca Rendueles i a les ordres de l'ambaixador Lequerica. El 16 de juny, un grup format per membres de la Falange i de la policia espanyola va entrar a les seus d'organismes republicans. Les oficines de la Generalitat i de la Fundació Ramon Llull foren confiscades per les autoritats alemanyes a instància de l'Ambaixada espanyola, i profusament escorcollades pels seus homes. Entre la documentació es varen trobar fitxes amb dades personals i el domicili d'exiliats. Lequerica també va sol·licitar al governador militar de París, Von Grote, que alguns funcionaris de l'Ambaixada poguessin escorcollar els domicilis particulars dels dirigents republicans. En aquest sentit, l'entesa entre

les autoritats alemanyes i espanyoles va ser completa. El diputat Joan Tauler, home de confiança de Companys, va ser un dels seus objectius, amb l'esperança de trobar documents i béns de la República al seu domicili.

A la França de Pétain, la situació va ser similar durant els primers mesos de l'armistici francoalemany, però els amenaçats per les extradicions pogueren disposar de més possibilitats per evadir-se i un marc legal menys expeditiu. Els convenis de col·laboració entre els governs espanyol i alemany permetien l'extradició directa, a França, en canvi, s'havia de celebrar prèviament un judici.

A finals de juny, el Govern mexicà va proposar al mariscal Pétain una sortida viable per al problema dels exiliats espanyols: traslladar a Amèrica uns quants milers d'exiliats. A ningú no se li escapava que en aquella hora restaven completament vulnerables. El 22 d'agost de 1940 es va subscriure l'acord que permetria l'embarcament d'exiliats espanyols des de ports francesos a Amèrica; tanmateix, només ho varen aconseguir uns quatre mil. Recordem que encara hi havia a França uns dos-cents mil exiliats de la Guerra.

Durant aquells dos mesos, entre el juny i finals de l'agost de 1940, el Govern espanyol va pressionar Pétain perquè retingués els dirigents republicans dins la seva jurisdicció. A més a més de les llistes amb els noms dels exiliats als quals s'havia d'impedir la sortida, el Govern franquista va demanar, entre el 16 de juny de 1940 i el setembre del 1942, quaranta-set peticions d'extradició al Govern de Vichy. Pel que fa a les peticions demanades a Alemanya, cal dir que varen ser satisfetes amb celeritat.

El 2 de juliol de 1940, després que l'Exèrcit alemany ocupés la frontera francoespanyola d'Irun, José Finat y Escrivà de Romaní, comte de Mayalde, director general de seguretat del Ministeri de Governació, va enviar a França Gabriel Coronado, secretari general del mateix ministeri, i els guàrdies civils González i López de Haro. Coronado es va instal·lar a Bordeus, des d'on va dirigir la localització dels dirigents que es trobaven a la regió i va demanar-ne la detenció a la policia alemanya per al seu trasllat a Espanya. L'arribada de Coronado a la capital francesa esdevindria fatídica per a alguns dirigents republicans. El 27 de juliol, Julián Zugazagoitia, exministre de Governació del Partit Socialista Obrer Espanyol (PSOE), va ser detingut al seu domicili de París. El 13 d'agost, Lluís Companys ho era a La Baule. Cruz Salido també seria detingut en aquelles dates. Tots tres moririen afusellats a Espanya uns mesos després.

Després de l'estiu de 1940, si bé la política d'extradicions es va fer més conservadora, la policia espanyola, en col·laboració amb la francesa i l'alemanya, va vigilar, detenir i empresonar diferents dirigents republicans. Pétain no va deixar de col·laborar amb el Govern espanyol, però la justícia francesa va denegar nombroses extradicions. Entre ells, trobem algunes personalitats destacades de la vida política catalana, com Lluís Nicolau d'Olwer, Josep Taradellas, Ventura Gassol, Frederica Montseny i Eduard Ragasol. L'extradicció del dirigent anarquista Joan Peiró, afusellat a la presó de València el 1942, seria imputable, com en el cas de Companys, a la col·laboració dels agents alemanys.

Amèrica, un passatge per a la llibertat

La imatge d'un vaixell arribant a les costes de Nova York amb l'estàtua de la Llibertat al fons, símbol de llibertat i d'esperança, és una escena que el cinema ens ha transmès amb una gran càrrega ideològica. Aquesta imatge, traslladada a Mèxic, Xile, l'Argentina o al mateix Nova York era ben real per als exiliats espanyols. En la França que he descrit, aconseguir un passatge per viatjar a Amèrica era sinònim de llibertat, i els consolsats mexicans de Vichy i de Marsella eren les avantales del somni americà. Amb l'acord franco-mexicà del 22 d'agost de 1940, Pétain es va comprometre a deixar sortir refugiats del país, i el president mexicà, Lázaro Cárdenas, a acollir-los, sense distincions, i a ajudar-los econòmicament. Per portar a terme el projecte, es va constituir la Comissió Franco-Mexicana per a l'emigració a Mèxic dels espanyols refugiats a França.

La ciutat de Marsella, el port des del qual s'organitzaven la majoria dels viatges, rebria milers de persones amb l'esperança d'embarcar cap a Amèrica. Refugiats amb els papers en regla; refugiats evadits dels camps o de les companyies de treball; jueus de diverses nacionalitats que havien travessat Europa fugint dels nazis... tots eren a la ciutat, esperant la seva oportunitat. Els que tenien més problemes eren els que no tenien els papers en regla. Vivien clandestinament i amb el risc de ser detinguts i enviats a la presó o de nou als camps d'internament. Per evitar-ho, el Consolat va llogar dos *châteaux* prop de la ciutat sota la bandera mexicana, el de la Reynalde, per a homes, i el de Montgrand, per a dones i nens, que varen acollir unes dues mil cinc-cents persones. La policia francesa, però, no sempre va respectar la inviolabilitat que els atorgava el fet de ser territori mexicà. De tant en tant, entrava i demanava papers, i els que no els tenien eren enviats a les companyies de treballadors o retornats als camps.

El 1939 va embarcar al voltant del noranta per cent dels exiliats que s'establirien a Amèrica.⁴⁷ En conseqüència, malgrat els acords diplomàtics francomexicans, només va poder sortir de la França de Vichy un nombre reduït d'exiliats durant la Segona Guerra Mundial. Amb tot, els que aconseguiren embarcar a Marsella després de dies i dies d'espera a la ciutat haurien de passar encara més proves. Aquest va ser el cas dels passatgers del *Formosa*. El vaixell va partir de Marsella el juny del 1940, però després d'una escala a Dakar, va ser obligat a tornar al port d'origen per les autoritats franceses. No aconseguiria arribar a Buenos Aires, el seu destí, fins un any més tard.

Aquells que fugien de la guerra a Europa es varen trobar amb la mateixa guerra a Àfrica. Els passatgers embarcats a Marsella temien quedar aturats indefinidament al nord d'Àfrica, i els que marxaven des de la costa atlàntica francesa temien una escala a Vigo o als ports lusitans. A Portugal, els *vermeilhos* que tenien la dissort de ser detectats per la Policia Internacional e de Defesa do Estado (PIDE), la temible policia portuguesa de Salazar, eren repatriats a Espanya. A l'inici, el Govern franquista no s'oposava a la marxa dels espanyols exiliats a França mentre no figuressin a les poblades llistes que havia enviat als governs alemany i francès. Aquesta actitud, però, va canviar el febrer del 1941.

Les sortides cap a Amèrica varen ser cada vegada més difícils després que Serrano Suñer informés l'ambaixador alemany a Madrid, Von Stohrer, que un grup de generals republicans a Mèxic estaven organitzant tropes de voluntaris entre els refugiats per lluitar a Àfrica sota el comandament del general francès De Gaulle, exiliat a Londres i cap visible de la resistència. El Govern alemany va demanar a l'espanyol que posés en coneixement de les autoritats de Vichy la seva negativa a permetre que marxessin més exiliats espanyols cap a Amèrica. Lequerica va parlar amb Pétain, que s'hi va mostrar conforme. A començaments de març del 1941, el Govern alemany va formalitzar la petició oficialment, i va comunicar al francès que prohibís deixar marxar els estrangers sospitosos d'exercir i promoure accions d'oposició al Reich. En relació amb els espanyols va ser molt més restrictiu, considerava convenient que no se'n deixés sortir cap sense la seva autorització expressa. Com a conseqüència de les peticions espanyola i alemanya, el 20 de març de 1941, l'almirall francès Darlan va prohibir la sortida del territori francès a tots els refugiats de sexe

47. Aquell any varen salpar cap a Amèrica els vaixells *Sinaia*, amb 1.599 exiliats; l'*Ipanema*, amb 1.000; el *Mexique*, amb 2.000; el *Winnipeg*, vaixell que el poeta Pablo Neruda, aleshores ambaixador de Xile a França, va posar a disposició dels republicans, amb 2.200, entre d'altres de menor passatge.

masculí d'edat compresa entre els disset i els quaranta-vuit anys. Els refugiats afectats per aquesta ordre varen intentar eludir-la comprant certificats mèdics que justificaven la seva inutilitat física.

Les restriccions imposades comportarien la fi dels embarcaments cap a Amèrica. A partir de l'estiu de 1941, en sortirien un nombre limitat de vaixells i el setembre de 1942 salparia l'últim. Es posava punt i final a l'emigració organitzada d'exiliats espanyols a l'altra banda de l'Atlàntic, més nombrosa en l'imaginari que en el que aporten les xifres. Els refugiats republicans arribarien en comptagotes, en comparació amb aquells que ja havien deixat Europa enrere el 1939.

Aspectes socioeconòmics

L'exili del 1939 va ser socialment plural, si bé poc o res s'ha parlat d'aquells que varen formar-ne el gruix: obrers i pagesos. Segons una estadística elaborada a França el 1952, dels exiliats catalans que residien al país, cent quaranta-vuit eren professors d'universitat; cent noranta-vuit, mestres de secundària; vint-i-quatre, mestres de l'Escola Normal; dos mil, mestres; cent cinc, escriptors; quaranta-set, artistes i pintors; onze, escultors, i vint, músics compositors.⁴⁸ Els estudis de Salomó Marqués sobre els mestres d'ensenyament públic catalans exiliats el 1939 situen el seu nombre en quatre-cents divuit, el deu per cent del personal d'ensenyament públic de Catalunya.⁴⁹ Així mateix, segons Josep M. Lladó, el 1939 s'havia exiliat el vuitanta per cent dels periodistes catalans.⁵⁰ Antoni Peyrí establí en cent vint-i-un els metges exiliats, dels quals la meitat residien a Mèxic.⁵¹ La composició majoritària de l'exili català, sobre el noranta per cent, pertanyia, doncs, al sector industrial, agrícola i dels serveis.

48. *Butlletín d'Information du PSOE et de la UGT*, número especial de novembre de 1952, citat a SAURET (1976), p. 49.

49. Salomó MARQUÉS (2005), «L'exil des instituteurs catalans après la guerre civile», a Jordi CANAL, Anne CHARLON i Phyrné PIGENET (ed.), *Les exils catalans en France*, París, Presses de l'Université Paris-Sorbonne, p. 183-194. Sobre els mestres espanyols a Mèxic, vegeu Juan José REYES (1982), «Escuelas, maestros y pedagogos», a José CUELI *et al.*, *El exilio español en México, 1939-1982*, Mèxic, Fondo de Cultura Económica i Salvat, p. 177-203.

50. Josep Maria LLADÓ (1940), «La premsa sota la dictadura», *Catalunya* (Buenos Aires), núm. 119, p. 27.

51. Antoni PEYRÍ (1962), *Els metges catalans emigrats*, Mèxic, Club del Llibre Català.

Les xifres sobre el conjunt de refugiats espanyols aportarien dades similars. Prenent com a referència cent seixanta mil exiliats a França, entre setanta-dos mil i noranta-quatre mil eren obrers industrials i entre quaranta-vuit mil i cinquanta-dos mil, pagesos.⁵² Aquestes dades han de servir, si més no, per canviar l'imaginari del nostre exili, capitalitzat per la transcendència pública de les personalitats polítiques i els intel·lectuals.

Al començament de l'article he parlat de la inexistència d'un pla d'evacuació per als milers de refugiats de la Guerra. Va existir un pla per a quan es trobessin ja a l'exili? En aquesta qüestió, les institucions republicanes varen donar una millor sortida al problema. Tanmateix, els desacords polítics varen provocar conflictes econòmics que també afectarien la vida dels exiliats. Pel que fa a la Generalitat de Catalunya, no va poder assumir el cost de manteniment dels cent mil catalans que varen expatriar-se. Com és conegut, Companys es va veure obligat a lliurar la hisenda de la institució al Govern republicà de Negrín abans de creuar la frontera. El 1939, la Generalitat va dependre en gran mesura de les subvencions del Servicio de Evacuación de Refugiados Españoles (SERE) i de la Junta de Auxilio a los Republicanos Españoles (JARE), els dos grans serveis d'ajut constituït el primer per Negrín i el segon pel líder socialista Indalecio Prieto, ambdós del mateix partit, el PSOE, i alhora grans adversaris polítics. Tot amb tot, Companys va tenir l'oportunitat de pressionar perquè la Generalitat fos dotada d'una manera satisfactòria, tant el SERE com la JARE, a través de diferents representants d'Esquerra Republicana de Catalunya (ERC) i Acció Catalana Republicana (ACR) en ambdós organismes, com Jaume Aiguadé i Eduard Ragsol, o Lluís Nicolau d'Olwer, president de la JARE. Malgrat la representació catalana al SERE, les dotacions rebudes foren mínimes, mentre que amb la JARE l'entesa fou més satisfactòria.

52. A més a més, 4.000 tècnics i artesans; entre 3.600 i 4.600 funcionaris; entre 2.300 i 3.800 oficials de l'exèrcit; entre 156 (Borrás) i 2.063 (SERE) professors d'universitat; 216 professors d'ensenyament secundari; 2.000 mestres; 7 rectors d'universitat; entre 1.480 i 1.750 metges i farmacèutics; entre 380 i 450 intel·lectuals, escriptors, artistes i periodistes; 6.325 empleats de comerç; 4.265 de professions liberals, incloent-hi professors i mestres, i 21.900 de dubtosa classificació. SORIANO (1989), p. 221. Per confeccionar l'estadística, Soriano ha consultat «La horda roja», *España Republicana* (Buenos Aires) (18 gener 1941), amb dades del SERE; Javier RUBIO (1974), *La emigración española a Francia*, Barcelona, Ariel, i José BORRÁS, «Les réfugiés espagnols en France pendant la seconde guerre mondiale», comunicació al col·loqui internacional «Les migrations de population, entre la France et l'Espagne du XV^e siècle à nos jours» (Tolosa, 7, 8 i 9 octubre 1987). Vegeu també el capítol que li dedica CAUDET (2005), «Sociología del exilio», en el seu llibre *El exilio republicano de 1939*, p. 235-273.

Tanmateix, s'ha de destacar el fet que malgrat que la Generalitat no rebés gaire suport econòmic del SERE, no vol dir, però, que el SERE no ajudés els exiliats catalans ni tampoc que ERC, el partit governamental, no hagués rebut subvencions del Govern republicà. S'ha de diferenciar entre la institució, els partits, i els exiliats, fet que sovint apareix sota un mateix signe quan es tracta aquest tema i que es presta a interpretacions incorrectes. La Fundació Ramon Llull va ser l'organisme que va administrar els recursos de la Generalitat entre 1939 i les acaballes del 1942, just quan la JARE va deixar de funcionar. La major part de la dotació econòmica de la institució es va destinar a les residències d'exiliats catalans que va crear als afores de París, Tolosa i Montpeller, integrades majoritàriament per polítics, intel·lectuals i artistes. Malgrat el gran nombre d'exiliats catalans als quals les residències de la Generalitat varen allunyar dels camps d'internament —les residències de Montpeller, per exemple, varen acollir fins a mil exiliats—, no es va poder socórrer d'igual manera els milers de compatriotes que maldaven per sortir dels camps. Els ajuts arribarien per altres vies, alguns gestionats, però no finançats, a través de la mateixa institució.

Després de la Segona Guerra Mundial va començar una altra etapa de l'exili marcada per l'esperança del retorn, però mentre uns somiaven a tornar al país, altres l'abandonaven. El mateix any 1945 varen començar a arribar els primers emigrants econòmics a França, els primers d'una onada emigratòria que prendria un gran volum els anys seixanta. En aquella hora, tot just acabada la Guerra, se'ls va qualificar com a «evadits», perquè la majoria havien creuat la frontera o havien arribat per mar sense contracte de treball ni permís de residència. Fugien de la misèria de l'Espanya de Franco, però aquesta és una altra història.